



East African Journal of Swahili Studies

eajss.eanso.org

Volume 3, Issue 1, 2021

Print ISSN: 2707-3467 | Online ISSN: 2707-3475

Title DOI: <https://doi.org/10.37284/2707-3475>



EAST AFRICAN
NATURE &
SCIENCE
ORGANIZATION

Original Article

Ni Mvita ni Mvita?: Uchanganuzi wa Usuli wa Toponimi za Mit^haa ya Mambasa, Kenya

Mohamed Karama

¹ Chuo Kikuu cha Kabianga, S.L.P 2030 - 20200, Kericho, Kenya.

* Barua pepe ya mawasiliano: mkarama@kabianga.ac.ke

DOI ya Nakala: <https://doi.org/10.37284/eajss.3.1.368>

Tarehe ya Uchapishaji: **IKISIRI**

27 Juli 2021

Iltilahi Muhimu:

Mambasa,
Mvita,
Toponimi,
Isimu,
Swahili,
Mombasa.

Miji yot^he ulimwenguni imepawa majina ili kuitambulisha. Majina haya ni hazina ya mapisi na ut^hamaduni kuwahusu wakaaji wa miji hiyo. Namna inavoitwa, fasiri na fasili za majina hayo husema mengi kuhusu maana na nyusuli zake. Makala haya yamechunguza toponimi ya baadhi ya mit^haa ya mji wa Mambasa, Kenya. Madhumuni yalikuwa ni kuchanganuwa nyusuli za majina kwa kubainisha tafau^hi za kima^hamshi ya majina hayo, kuthibit^hisha kuwa tafau^hi hizi zaleta tafau^hi ya maana ya majina, na kwamba toponimi za mit^haa hiyo imeelemeya kwelezeya maumbile ya mazingira ya mahali hapo jambo linaloshuhudiwa katika jamii nyengine za Kibantu, Kenya. Tilitumiya Tara^hibu za Ulinganisho na Toponimi Kina ili kuchanganuliya data yetu. Data yetu tuliipata kwa kuwauliza wazee wa miyaka 50 na zaidi ambao wana maelezo simulizi kuhusu fasili za majina hayo na data ya upili. Kwa kulinganisha na lugha za jamii zinazokaribiyana za Kimvita, Kimijikenra, Kipokomo na lugha za Kibantu kutoka bara Kenya tuliweza kung'amuwa kuwa majina haya ya Mambasa yanashabihiyana na yale ya lugha nyengine hivo kutupa ufunuwo mpya kuhusu maana za majina hayo. Tumepata kuwa ut^hamkaji wa majina unaleta tafau^hi ya maana na hivo usuli wao piya ni tafau^hi na ilivozoweleka. Tumepata kuwa majina ya kale yaliitwa kutegemeya maumbile ya mazingira na majina ya mit^haa ya kisasa yameelemeya zaidi vitu au majengo yaliyoko hapo. Kupitiya makala haya tunaamini tumet^howa fasili mpya kuhusu mit^haa hii na hivo kuwapa fikira nyengine wataalamu wa Chimbo, Ut^halii na Isimu kuhusu majina haya na historia inayobebwa na majina haya.

APA CITATION

Karama, M. (2021). Ni Mvita ni Mvita?: Uchanganuzi wa Usuli wa Toponimi za Mit^haa ya Mambasa, Kenya. *East African Journal of Swahili Studies*, 3(1), 78-90. <https://doi.org/10.37284/eajss.3.1.368>.

CHICAGO CITATION

Karama, Mohamed. 2021. "Ni Mvita ni Mvita?: Uchanganuzi wa Usuli wa Toponimi za Mit^haa ya Mambasa, Kenya". *East African Journal of Swahili Studies* 3 (1), 78-90. <https://doi.org/10.37284/eajss.3.1.368>.

HARVARD CITATION

Karama, M. (2021) “Ni Mvita ni Mvita?: Uchanganuzi wa Usuli wa Toponimi za Mit^haa ya Mambasa, Kenya”, *East African Journal of Swahili Studies*, 3(1), pp. 78-90. doi: 10.37284/eajss.3.1.368.

IEEE CITATION

M. Karama, “Ni Mvita ni Mvita?: Uchanganuzi wa Usuli wa Toponimi za Mit^haa ya Mambasa, Kenya”, *EAJSS*, vol 3, no. 1, pp. 78-90, Jul. 2021.

MLA CITATION

Karama, Mohamed. “Ni Mvita ni Mvita?: Uchanganuzi wa Usuli wa Toponimi za Mit^haa ya Mambasa, Kenya”. *East African Journal of Swahili Studies*, Vol. 3, no. 1, Jul. 2021, pp. 78-90, doi:10.37284/eajss.3.1.368.

UTANGULIZI

Tangu Shakespeare (ca. K17) mpaka Wamitila (1999), Mazrui (2012), haqi Owino (2019), na juzi Mutua (2021) wameuliza swali ‘Linani jina?’ na kila mmoja ameeleza fasili yake kuhusu mifumo ya kwita majina ya wat^hu, mahali au k^hitu. Tukiinukiya tulisomeshwa skuli na tulisoma magazeti majina ya miji na nchi: Peking, Bombay, Ivory Coast na baada ya miyaka michache miji hii sasa yaitwa/yaandikwa: Beijing, Mumbai, na Côte d'Ivoire kimtawaliya. Huku Uswahilini-Kenya, imepita miyaka miya moja tangu wanat^hi wa Mambasa, wakinukuliwa katika Stigand (1915: ix), waliposhangazwa na maelezo ya maana ya jina la mji wao ‘Mvita’ kwamba ni ‘mji wa vita’ ‘kisiwa kilichojificha’, ‘mji wa ncha’. Tukiengezeya, nyanjani, kuna wanaosema usuli wa jina ‘Mambasa’ ni ‘min bas’, ‘mambo sasa’, na ‘mwambadze’. Ni dhahiri majina yana umuhimu wa kumtambulisha mt^hu kule atokako, lakini piya utamkaji, kama tutakavothibitisha, wa jina hilo una mchango katika utambulisho huwo. Taratibu ya kuchanganuwa etimolojia ya toponimi inafafanua kuwa majina ya mahali hutokana na mazingira au matukiyo muhimu yanayonasibishwa na mahali hapo. Katika makala haya, tutatumiya taratibu hii kutatuwa mdangano na kwangaziya mwelekeyo wa nyusuli za majina ya kale ya mit^haa ya Mambasa.

Kupitiya maandiko tumejuwa Mambasa ilikuwa ikiitwa K^hongoweya, Mvita, Jimbo, Gongwa, Nyali K^huu, Nuhasi, Mji wa Kale (Abdulaziz, 1979:146). Naye Muyaka bin Haji katika Abdulaziz ametupa majina tafauti tafauti ya mji huu kiushairi bila kugusiya nyusuli za majina hayo. Maelezo ya Abdilatif Abdalla (mazungumzo naye kwa WhatsApp, April 25, 2019) yanaeleza baadhi ya nyusuli za majina ya Mambasa na Mvita kulingana na maandiko yaliyoko, kwa mfano, ‘nabasa’ (kusema hadharani) na ‘Manpasa’ kulingana na

James Kirkman, Shihabudin Chiraghdin mtawaliya. Tunakubaliyana naye kuhusu namna ya kwita majina lakini kuhusu nyusuli maelezo yake hayakubaliyani na utaratibu wetu wa utafiti kama tutakavoonessa. Kazi ya Owino (2019) imeeleza kuhusu athari na tahadhari za kisheriya zilizoko katika kwita majina haswa ya wat^hu na bidhaa. Mazrui (2012) na Mutua (2021) wameangaziya siyasa iliyomo katika jina la mahali lakini ya Mutua imefanana na yetu kwa kwangaziya maswala ya toponimi ya jina ‘Kenya’ kuitamkaji wake; sisi hatutumili katika siyasa. Wamitila (1999) ameeleza fasili ya jina ‘mvita’ kwa mnasaba wa kazi za kifasihi na ametowa etimolojia ya jina hili kiuhusika na wala si jina la mahali. Kazi ya Makoti (2007) imeeleza kuhusu anthroponimi kulingana na Wadigo na ikatufunuliya namna etimolojia ya majina ya wat^hu ya Kidigo yalivo na umuhimu katika utamaduni na mapisi yao. Kazi ya odonimi ya Wanjiru na Matsubara (2017) imetufunuliya kuhusu uhifadhi wa historia ya nchi na umuhimu wa historia hiyo katika kujenga utafita kutokana na kwita majina ya barabara muhimu katika mji, haswa miji mikuu. Kazi ya Nzasu na Odongo (2014), kitabu cha kiyada cha Darasa la 4 katika skuli za msingi, kimegusiya, kwa muhtasari sana, pengine kwa kiwango cha walengwa, mas’ala ya aina za wakaaji katika mji wa Mambasa, tamaduni zao, sifa za kijiografia za maeneo ya mji huu na maenreleo yaliyomo. Kazi hii haikutaja wala kutowa historia angalau fupi ya mji huu mkongwe au toponimi yake. Karama (2021) inayohusu toponimi ya ‘Swahili’ imetupa fikra ya kwangaliya majina haya kwa kurejeleza nadhari ya Kiafrika badala ya kuwona kwamba majina haya yametokana na kubanrikizwa kutoka nje ya utamaduni wa Waswahili, chembelecho Nurse na Spear (1985). Fasili tulizopata nyanjani zimedhihirisha kuwa mt^haa au mji Mvita hutamkwa namna mbili: Mvita na Mvita. Uchanganuzi wetu umethibitisha kuwa pana tafauti ya utamkaji na hivo yanaathiri maelezo

ya nyusuli za jina hili nriposana twauliza, ‘Kunani na uṭamkaji jina?’

Naṭija ya makala haya miyongoni mwao ni kuṭowa maelezo mengine kuhusu maana ya majina ya mji huu ili kwonrowa mḍanganu uliyoko, mfano wa Sacleux (1939: 632), Stigand (khj.) na Kresse (2007: 64). Fauka ya hayo, maṭokeo ya uṭafiti wetu yaṭawasaidiwa waṭaalamu wa ElimuChimbo kufunukiwa na mapisi ya mahali wanapochimbuwa kama wanavopendekeza waṭafiti Nurse na Spear (1985) na Walsh (2003). Mbali ya kujuwa mapisi ya majina haya, jambo lililojitokeza katika uṭafiti wetu ni kuwa ṭafauti za kuṭamka majina haya nrizo zili(na)zosababisha ṭafauti za maana ya majina haya. Hivo basi, pana haja ya kuhifadhi maṭamshi ya wasemaji kinḍi kinḍaki wa lugha ya Kiswahili ambayo yaonekana yana mchango katika kuufahamu vizuri mji huu na mengineo kimapisi.

UṬARAṬIBU WA UṬAFITI

Ṭaraṭibu za Isimu Mapisi na za Toponimi zilitumiwa kuchanganuliwa data yetu ambayo ni baadhi ya majina ya mit^haa ya mji wa Mambasa. Tilitumiwa Uṭaraṭibu wa Ulinganisho (Bynon, 1977; Antilla, 1989; Campbell, 1998) wa visawe katika lugha ya Kiswahili na lugha nyengine za Kibantu jirani ya Kiswahili ili ufanano wa visawe hivo uweze kutufunuliwa ufanano wa maana ya majina haya. Visawe hivi vilichanganuliwa katika haṭi finyu kifonetiki za Kiswahili asiliya jambo ambalo Antilla amesema ni gumu. Walakini, kwa faida ya uchanganuzi wetu, sauṭi hizi nrizo zilizotufahamisha uwamilifu wake na hatuwa hii ni jambo wamelikubali Antilla na Campbell.

Timbo muhimu ya kupata asili ya maneno katika Isimu Mapisi huwa ni kwenye nyaraka za zamani ambazo hutwonesha namna lugha ilivokuwa ikitumiwa na wenyeji wakaṭi wa nyuma (Bynon, 1977). Walakini, Kiswahili ni kati ya lugha ambazo hazikuwa na haṭi zake wala uṭamaḍuni wake haukuhifadhiwa kwa uwanḍishi bali mengi ya maswala mbalimbali ya kijamii yalihifadhiwa nyoyoni mwa wasemaji wake na kupokezwa kizazi baadḍa ya kizazi kwa mdomo. Jambo la maandishi, kwanza kwa haṭi za Kiyarabu na baadḍaye kwa Kilatini, ni mambo ya hivi karibuni. Kwa sababu hiyo, wakaṭi wa uṭafiti wetu, tulikwenra kwa wazee maarufu kwa mapisi ya Waswahili wa miyaka 50 na

zaiḍi haswa ambao hawakuathiriwa sana na Kisanifu. Sampuli hii ya wahojiwa ilitufaa sisi kwa sababu ya kupata maṭamshi na fasili ya kisimulizi kuhusu majina haya. Data ya upili piya ilitumika ili kwengezeya lililokosekana kuṭoka kwa wasailiwa na piya kuchuja tulichopawa na wasailiwa. Uchanganuzi wa data ni wa kisinkroniya na uwasilishaji wake ni wa kimaeezo. Tuliangaliya namna visawe va lugha hizi vinavofanana na kuṭafautiyana bila ya kwangaziya mabaḍiliko ya mpito wa wakaṭi mpaka yakafikiya hali yalivo sasa. Mengi ya yanayoelezewa katika makala haya ni ya kidhahanifu lakini nrivo ulivo uchunguzi wa kisinkroniya – hutizama haliya ya lugha inavotumika katika jamii na kwiyelezeya huku ikirejeleya maandiko kupunguza udhahanifu huu (Bynon, 1977). Katika makala haya Kiswahili asiliya inawakilisha maṭamshi ya Kiswahili lahaja na Kisanifu kimetumika kuwakilisha Kiswahili Wasṭani. Tunapotaja lugha nyengine za Kibantu tumetumiya jina la jumla bila kuṭafautisha lahaja zilizomo nrani yazo.

Uṭaraṭibu wa toponimi uliyofafanuliwa na Tent (2015) unaonesha kuna njiya mbili za kufanya uṭafiti wa kitoponimi. Kuna wa kina ambao hushughulikiya majina asili zake kietimolojiya, kwa kufuwata misingi ya kiisimu, kinyaraka, au kifasiri. Njiya ya pili ni kwangaliya kwa ujumla majina yot^he ya mji huwo na kuhiṭimisha kiṭakwimu kuṭokana na mifumo ya kwita majina hayo katika jamii husika. Katika makala haya tilitumiya njiya ya kwanza ambayo hwangaziya usuli kuṭokana na othografiya (namna lilivoandikwa [kwa mīnṭarafu yetu kusemwa]), kimofolojiya, na kisemantiki kama alivofanya Helander (h.t.). Rose-Redwood na wenzake (2010) wameonesha kwamba uṭafiti wa toponimi hauna buḍi kuvuka mipaka ya etimolojiya na kwangaziya mas’ala ya siyasa na hisiya kuhusu majina ya mahali. Sisi tulijikita katika etimolojiya ya kimaumbile ya baadhi ya mit^haa ya Mambasa ambayo nriyo yenye kuleta mḍanganu wa nyusuli zake. Tumechaguwa baadhi ya mit^haa kwa sababu ya ukale wake na piya uwafiki wa toponimi hizo katika misingi ya uṭafiti wetu na kuṭowa fikra ya uṭafiti kwa mit^haa iliyosalia.

Madhumuni yetu yalikuwa ni: mosi, kuthibitiṭisha kuwa majina haya ya kale yanaelezeya zaiḍi vitu va kimaumbile. Pili, kuchanganuwa kiisimu-mapisi (mlinganisho wa fonolojiya, mofolojiya, na

semantiki ya majina hayo) ili kuvumbuwa kuwa majina haya yamechukuliwa kivengine kimaana na yanaregeya kule kule kwenye majina ya kimaumbile. Tatu, na mwisho, ni kubainisha kuwa majina haya yana mshikamano na toponimi za miji mengine iliyopakana na Mambasa hivo kuyakinisha kuwa lugha hizi za Kibantu (Kumbo la Sabaki) katika Mwambao wa Pwani zina ukuruba wa kitamaduni, kimapisi, na kilugha kama alivosema Nurse na Spear (1985) na Makoti (2007).

MUKTADHA WA MJI WA MAMBASA

Mambasa, nrivo ustahikivo kwitwa kama tutakavothibitisha katika makala haya, ulibuniwa karne nyingi kabla ya kuja wageni wowote. Yaweza kuwa hiyo *Periplus* ilipomaanisha miji ya watu weusi Mambasa ilikuwako tayari. Haḡa wasafiri wa Kiyarabu, Al Idris (K 12) na Ibn Batuta (K 14), walipozitembeleza sehemu hizi wameitaja miji ya Mambasa na mengineo kuwa imetawi (Abdulaziz, 1979). Mji wa Mambasa uko katika kisiwa kwenye ufuwo wa pwaa za Afrika ya Mashariki. Kisiwa chote kimezungukwa na bahari na kiko kwa nrani kimezibika na pḡepo kali zinazopiga uso wa upwa huwo. Kaskazini kimepakana na bara la Kisauni, kusini ni bara la Likoni na Mtongwe, na magharibi kimepakana na bara la Changamwe na kwa mbali kidogo Rabai. Hupokeya pḡepo za kusi zinazoleta mvuwa ya masika na pḡepo za kaskazi zinazoleta ukavu na kiangazi kikali chenye joto jingi. Kuna na maleleji wakaḡi kaskazi inapoikaribisha kusi na kipupwe wakaḡi masika yanapoonroka na kukaribisha mchoo.

Neema hizi za kijiografia nrizo zilizoifanya bandari ya Mambasa kuwa mahali pazuri pa kwegesha majahazi ya kutuwa kuleta mali kutoka nchi za nje na piya mahali pa kupita kwenra mbele ya safari za baharini. Kazi za baharini zilivutiya watu wengi wa kutoka nrani barani na piya nchi za ng'ambo: India, Indonesia, China, na zaidi bara Arabu. Mtangamano huu ulileta jumuiya ya watu changamano na piya ulisababisha kila mmoja kupiganiya fungu la utawala wa mji huu. Wenyeji walijitawala kiukoo na wakijitambulisha kwa mahali wotokako. Wageni Wareno, Waarabu, Majarumani (walitawala Tanganyika), Maingereza walikuja na walijitwaliya utawala kwa nguvu. Kubakurana huku kuutwaa utawala wa mji huu

kulileta vita vikubwa baina ya Waarabu na Wareno, Waarabu na wenyeji, Maingereza na wenyeji.

Tangu zamani Mambasa kulikuwako na ukulima mambo ambayo Ibn Batuta hakuwacha kuyataja. Piya walitegemeya kuletewa chakula chao kutoka miji ya Pḡemba na Nyika (sehemu ya ardhi nrani kidogo ya Mambasa). Nikikuliya mimi kulikuwa na vitaru Bonreni (ilipo New Peoples Hotel), Kikowani na Allidina vikipanrwa maboga kwa ajili ya kula na kuuza sokoni. Mashamba makubwa yalikuwako kuvuka kisiwa magharibi, kusini na kaskazini mwake hata sehemu hizo zikiitwa 'shamba'.

Leo Mambasa ni mji mkubwa ulopanra cheo na kuwa Mji Mkuu wa Pili nchini Kenya. Tena, una bandari kubwa ya Kilinrini na uwanja wa nrege wa kimaḡaifa. Mashamba mengi yashafekwa na majumba makubwa kuchukuwa mahala pake na mji kupangika kisasa haḡa kukawa na mitḡaa yaitwa Majengo Mapya, Magorofani huko huko kulikokuwa kukiitwa 'shamba'.

MAJINA YA MITḡAA YA MAMBASA

Sacleux (1939:604-5) ameorodhesha mitḡaa ya Mambasa na ameigawa kulingana na ukuruba na ngome ya Fort Jesus, ukale, usasa, na umbali wake na mitḡaa wa zamani wa Mambasa yaani Mji wa Kale. Ametaja Ngomeni Fort Jesus (Kavani); mitḡaa ya Mji wa Kale: Mkunguni, Msalani, Kilifi, Bondeni, Kikoani, Karoleni (Kaloleni); mitḡaa ya hivi karibuni: Makadara (Mitḡaa wa waBulushi), Shehejundani; na mitḡaa ya kanro: Kilindini, Makupa, Mshimanzi, Baraki, Pwani wa Kisauni, Kizingo.

Orodha hii twaiyengeza, kwa faida ya data ya makala yetu, Baghani, Ingilani, Ganjoni, Liwatḡoni, Ziواني, Kiziwi yote ya kisiwani. Halafu kuna Nyali, Khongoweya, Mishomoroni, Miyuchi, Bombolulu, Bumburi (siku hizi Bamburi), Utange, Maunguja. Upanre wa magharibi kuna Changamwe, Bomu, Mkinrani, Mik(g)adini, Jomvu Kḡuu, Jitḡoni. Kusini kuna Likoni, Mtḡongwe. Mwisho kabisa ni mitḡaa ya hivi karibuni Kereketa, Peleleza, Guraya, na Majengo (King'orani, Mferejini, Chura, Ropa, Sidiriya, Kipera (Floringi)). Tumeengeza mitḡaa hii kimakusudi ili wakaḡi tunapochanganuwa

aina za toponimi tuweze kufahamu kiviipi mit^haa ya kizamani na ya kisasa iliitwa hivo.

Aina za toponimi ya Mit^haa ya Mambasa

Kulingana na Tent na Slatyer (2009) akinukuliwa na Tent (2015:73) anasema toponimi ni kumbukumbu za kutweleza sisi ni kina nani, lini tulikuja, na ni hazina k^huu ya habari za historiya ya mahali pale. Katika tarajibu hii ya utafiti wa toponimi, Tent amebayanisha aina kadhaa za toponimi na nriyo tuliyotumiya kwelezeya toponimi ya mit^haa ya Mambasa.

1 Toponimi ya Mnasaba: ni ile inayoashiriya mnasaba wa mahali hapo na muktadha wake au k^hitu kilichopo hapo. Kwa mfano, twaweza kusema Lango la Papa, Madhubaha, Lighthouse (Mama Ngina) inanasibishwa na muktadha wa mahali hapo. Kwa mfano, Madhubaha, neno la Kiyarabu kwa maana ya ‘kichinjio’, karibu na Allidina School, kaskazini mwa kisiwa huwa pana sherehe ya kuchinja hapo kila mwaka wakaŋi wa Mwaka Mpya wa Waswahili.

2 Toponimi ya Matukiyo: ni inayohifadhi tukiyo, tenro, sherehe fulani, au tarehe ya jambo lililotokeya hapo. Kwa mfano, Baghani uko karibu na Ngome ya Fort Jesus na jina lenyewe asili yake ni la kiyarabu lenye maana ya ‘vita au mapambano ya kivita’, ‘ujambazi’ au ‘uwasherati’ (Al Mawrid, 1995). Katika sarufi ya Kiswahili tunajuwa kuwa kiyambishi /-ni/ ni mofimu ya kuonesha mahali. Tuŋaona kwamba fafanuzi mbili za mwanzo zaafiki toponimi ya mahali hapo kwa sababu ya ukuruba wake na Ngome, nriyo palipopiganwa vita baina ya wananchi wakisaidiwa na Waarabu kumwonrowa Mreno. Baghaa, kwa maana ya uwasherati, maelezo haya hayakubaliyani na wazo letu kwa sababu nrani ya Mambasa kulikuwa na sehemu ikijulikana kwa uwasherati ikiitwa Msufi Mkavu karibu na Mwembe Tayari, lakini, mahali penyewe hapakuitwa kwa kazi ifanywayo hapo bali palipawa jina la k^hitu maarufu kilichokuwako nrani ya mit^haa huwo, mti wa msufi, vilevile Baghani haiwezi kuchukuwa maana hiyo.

3 Toponimi ya Hisiya: ni ile inayotokana na utathmini wa hisiya ya mpaji jina mahali hapo au kuna sababu ya mlemeo mkubwa wa sifa ya hapo mahali. Mfano wa toponimi hii ni mit^haa inayoitwa Kerekeŋa (karibu na Hospitali K^huu ya Mkowa,

Mambasa) na Peleleza uliyoko Likoni. Kulingana na Kindy (1972) majina ya mit^haa hii iliŋtokana na maŋajiri wawili, Sir Ali bin Salim aliyeliita shamba lake Peleleza (kuchunguza wat^hu) na Sheikh Rashid bin Soud Shikely akaliita shamba lake Kerekeŋa (kukereka) kumjibu ŋajiri mwenziye Sir Ali kuŋtokana na siyasa iliyokuwa ikienreleya wakaŋi huwo kabla ya uhuru wa Kenya 1963.

4 Toponimi ya Mguro: ni ile inayoelezeya namna mahali panapopata jina lake kuŋtokana na mahali kwengine au k^hitu maarufu hapo. Mfano mzuri wa aina hii ni jina Majengo au Mkunguni. Tuŋaona kuwa katika Mambasa kisiwani kuna Majengo aina nyingi ya Ropa (kuŋtokana na ngoma ya Simba Ropa nriko iŋtokako), Mferejini (palikuwa na mfereji wa kuuza maji hapo), King’orani kwenye king’ora cha kuita wat^hu kazini. Ukivuka Daraja la Nyali ukifika Kisauni utakuta Majengo Mapya karibu na Msikiti Mkubwa hapo na ukienra haŋa Mŋwapa, Kanamai kuna Majengo. Haŋa nrani ya Nairobi na Kisumu kuna Majengo inayokaliwa zaidi na Waswahili. Hali kadhalika kuna Mkunguni (aina ya mti) Lamu, Mambasa, na Zanzibar. Vilevile, kuŋtokana na mti, Matonroni (Lamu) na Mtonrooni Mambasa (karibu na Kibokoni).

5 Toponimi ya Kiasili: ni ile inayoelezeya uwasili wa mahali hapo au neno lenyewe ni la kiasili. Mit^haa wa Ganjoni uliyoko upanre wa Bandari ya Kilinrini nriyo sehemu asiliya ya Waŋangana na Wakilinrini. Kulingana na mahojiano yangu na mwanafunzi mmoja wa Uzamifu nilipomuuliza kuhusu Kiganjo, mji uliyoko Nyeri, alinambiya Kikikuyu ‘iganjo’ ni ‘ardhi ya wahenga’ ya jamii yao. Sembuse katika Kiswahili jina hili kuwafikiyana na Waŋangana na Wakilinrini ambao simulizi zao zajinasibisha na huko na makaburi yao yako huko na huzikwa huko wanapofariki duniya.

6 Toponimi ya Maadhimisho: ni inayoelezeya mahali kwitwa kwa kwadhimisha au kumuenzi mt^hu. Katika sehemu iliyoko karibu na Posta K^huu ya Mambasa pana mit^haa hapo waitwa Sheikh Jundani. Pameitwa hivo kwa sababu shekhe huyu aliuŋenga msikiti maarufu hapo na yeye mwenyewe akazikwa hapo. Ni mahala maarufu Mambasa kwa kuzuriwa makumbusho ya shekhe huyu na wat^hu kuomba baraka zake.

7 Toponimi ya maelezo: nriyo maarufu zaidi ya zote tulizozungumziya awali. Toponimi hii

huelezeza sifa zilizoshikamana na k^hitu kilichopo katika mahali hapo. Sanasana huwa k^hitu cha kimaumbile ambacho huipa sura sehemu hiyo ku^tokana nacho. Kwa mfano: mto, msitu, mlima, ardhi k^havu, ardhi ^tambarare, bonre, shimo, ziwa au kidimbwi. Katika sehemu hii tu^tachanganuwa toponimi za mit^haa ambayo baadhi ya fafanuzi tulizozipata nyanjani hazikubaliyani na u^tara^tibu wa ku^tafiti toponimi kwa kuwa zimekengeuka na kawaida inayoonekana – toponimi za eneo lote zina sifa iliyokaribiyana ya kwita majina ku^tokana na maumbile. Twaeleza ifuwatavo:

i) Kavani na Kibokoni

Ni majina ya mit^haa ambayo yapatikana katika miji mingine Kavani, Mayotte, Comoros na Kibokoni, Zanzibar. Kresse (2007) na Abdulaziz (1979) wamesema Kavani, mahali palipo na afisi au makazi ya mkuu wa serikali ya wakati wa ukoloni Wareno, uko katika mt^haa mkubwa wa Kibokoni. Tuliyelezwa piya Kibokoni ni mahali palipoonekana/kuwako viboko (wanyama). Kresse akimnukuu Maitland-Jones amesema ni mahali palipokuwa pakichapwa wat^hu na mijeledi ya ngozi ya kiboko.

Fasiri yetu ya Kavani ni kuwa katika Kimvi^ta /w/ inaweza kuwa /v/ kwa mfano, neno /wewe/ hu^tamkwa /veve/ ‘you’. Kwa mfanano huu basi twaweza kusema ‘kavani’ ni ‘kawani’ ambayo tukionrowa /-ni/ ya mahali i^takuwa ‘kawa’ yenye kumaanisha chombo cha miyaa cha kufinikiya chakula; umbo lake ni kama mnara ‘cone’. Kulingana na Sacleux ‘viboko’ ni aina ya mshono wa kanzu kama minara au mrera (mafundi wa kushona nguwo za kike walitwambiya ‘mrela’ au ‘flare’). Kwa hivo, katika mu^tadha huu, kiboko si mnyama, si mjeledi ni mnara na ushahidi ni Kibokoni nriko kwenye misikiti ya minara ya kizamani, Mandhiri (piya wajulikana Msikiti Mnara) na Basheikh, na Fort Jesus yenyewe pambizo zake.

Maelezo ya pili ya Kavani inatokana na ‘uvaa’ kwa Kit^hikuu, kiwaa kwa Kimvi^ta yenye maana ya uwanja mtupu katika eneo lenye miti mingi kama msitu wa ‘savannah’ (Sacleux, 1939). /ka/ katika Kavani ina maana ya udogo (Ngeli 12) na /ni/ ni ya mahali. Kwa hivo /va/ ni uwanja mtupu katika miti mingi. Nyanjani tuliyelezwa kuwa katika enzi za Wareno kulikuwa na uwanja mkubwa

uliyozungushiwa ukuta katika sehemu hiyo ili kujilinra na uvamizi wa wananchi wa Mambasa ambao walikuwa wakiupinga u^twala wao. Kwa hivo, Kavani ni uwanjani palipokuwa na miti mingi na majumba yaliyojengwa yalizungushiwa uwa wa mawe. Ku^tokana na tafsili hii twaweza kusema piya ‘kavani’ ni neno lengine linalomaanisha ‘uwa’, ‘ngome’, yaani hiyo Fort Jesus au ni huwo mt^haa wa Wareno wenye uwa.

ii) K^hongoweya

Muyaka bin Haji na Ustadh Ahmad Nassir, washairi watajika, wo^the wameuwita mji wa Mambasa, K^hongoweya. Ahmad amesema nrilo lililokuwa jina la zamani kabla ya Mambasa. Katika kuuliziya kwetu wasailiwa wamesema vivo hivo na sisi piya twasema toponimi hii ni jina la kale la Mambasa. ^Tafauti inakuja tulipowauliza maana ya jina hili. Wo^the walisema ni ‘kumkaribisha mt^hu’ katika msemu ‘mgeni kongo’ yaani ‘karibu mgeni’. ‘K^hongoweya’ kwa maana ya kumkaribisha mt^hu kama ilivo haikubaliyani na u^tara^tibu wetu wa u^tafiti.

Tukifuwatiliya makamusi tu^tapata kuwa ‘k^hongo’ kulingana na Krapf (1882) ina maana ya ‘mnazi ulozeeka’, ‘msitu ulozeeka’ na Sacleux amesema ni ‘tobwe’, ‘shimo’. Jina hili K^hongoweya twaweza kuligawanya kimofolojiya /k^hongo- + -e- + -a/. /k^hongo-/ nriyo mzizi wa kitenzi, /-e-/ ni mofu ya kauli ya kutenreya na /-a/ ni kiishiyo. Mohamed (2001) akiyelezeya kuhusu vitenzi va kauli ya kutenreya alisema kuwa mofimu za kauli hii huweza kwelezeya hali ya kuwa – kile kitenro kiko katika kufanyika. Mohamed S. (2001: 80) ametumiya neno ‘kudogoweka’ kwonesha hali imo katika kufanyika kwa kauli ya kutenreya. Kwa mnasaba huu twaweza kusema kuwa K^hongoweya ni msitu mzee, wenra ukiwa mzee au ulikuwa mbichi sasa wenra ukizeekwa. /w/ na /y/ zilizomo katika maandiko ya jina hilo ni kwa sababu ya kukutana irabu t^hatu kwa pamoja ikabidi kwengezwe viyayusho hivo katikati yao. Kwengezeya, K^hongoweya kwa maana ya ‘tobwe’ ‘depression’ yawezekana kwa sababu ipo sehemu katika eneo hili yaitwa Ziwa la Ng’ombe, panapokusanyika maji makuu waka^ti wa masika.

^Tafauti nyengine inayojitokeza kuhusu jina hili ni kwamba linapo^tamkwa huwa kuna mpumuwo /k^hongoweya/ jambo alilionesha Abdulaziz (1979)

wakaṭi alipokuwa akiyaandika mashairi ya Muyaka. Huu mpumuwo katika Kimviṭa una uwamilifu wa kuṭafautiṣha maana. Kwa mfano, tukisema /paka/ ni ‘to colour’ lakini tukisema /p^haka/ ni ‘cat’. Wakaṭi tunapoṭamka ‘kongoweya’ kwa maana ya kukaribisha hakuna mpumuwo katika /k/, hivo basi, ni maneno mawili ṭafautiṣ hayo; /k^hongoweya/ ni msitu na /kongoweya/ ni kukaribisha mtu.

iii) Nyali

Wakaṭi wa utafiti huu nililibwaga swali la nyusuli za majina ya mji wa Mambasa kwa wanafunzi wangu na wakasema usuli wa jina hili nyali ni ‘miyale(i) mikubwa iliyotokana na vita vikubwa vilivopiganwa baina ya Wareno na Waarabu’. Historiya inatwambiya vita viliyenreleya mara kwa mara mpaka 1728.

Kimofolojiya /nyali/ ni wingi wa /mwali/ ambapo Kisanifu ni /miyale(i)/ lakini kilahaja husemwa /nyali/. /mwali/ inafanana na jina la Nchi iliyoko katika Jumuiya ya Comoros inayoitwa Mohéli/Mwali [mɔ.e.li] piya huṭamkika Moéli (Sacleux, 1939:580). Mwali piya huṭamkwa ‘mwali’ katika lahaja za Kusini (za Tanzania) na ina maana ya kupanga vijiti chini katika mtungi, au kuzipanga nrizi kwenye vijiti hivo (Sacleux, 1939:1014) kama wafanyavo mama zetu wanapozipika. Huku kupanga vijiti piya huitwa ‘uziyo’ kama wafanyavo wavuvi baharini kuwa ni mtego wa samaki. Huu ‘uziyo’ una mnyumbuliko wake kwa maana ya ‘kiziwi’ (na kuna m^haa Mambasa kwa jina hili) lenye maana hiyohiyo ya ‘uziyo’. Wasailiwa wangu walinkumbusha kuwa pale forodhani mpaka Jiwe la Mbu palikuwako na nyuziyo hizi za kushika samaki. Kuṭokana na fafanuzi hizi yaweza kuwa Nyali K^huu humaanisha nyuziyo k^huu au miti mikuu na yaweza kuwa kwa kwitwa piya K^hongoweya basi palikuwa na msitu mkubwa.

Fasili nyengine tukitumiya jina la Kimijikenra ‘nyari/nyali’ ina maana ya ufunuwo ‘cleft’ (Mgombato, 2004). Kuṭokana na jiografiya ya ulipo m^haa wa Nyali leo, twaweza kusema ni ile ardhi inayokinga kisiwa cha Mambasa na miji ya nrani katika upulu huwo mpaka kufikiya ufuwo wa Rabai. Kwa m^harafu hiyo, twaweza kusema nrilo lango k^huu la bahari ya kwingiliya nrani ufikiye mit^haa ya Tudor, Mikinrani mpaka Rabai kwa bahari. Hoja yetu inashikiliya kuwa ni ile ardhi inayokinga miji

ya nrani kwa sababu ya umbile la lango na jina tulilopata nyanjani kutoka Mindat (2021) ni Ras Iwetini (Nyali Point) na mkabala wake ni Ras Ṭaka, Maḍobini (Abdulaziz, 1979: 288).

iv) Kaloleni

Hili nrilo jina lililoleta maelezo tata kati ya majina yoṭ^he ya Mambasa. Wasailiwa woṭ^he kutoka wa Kiswahili mpaka wa Kimijikenra na baadhi ya wa Kipokomo waliniezea kuwa maana yake ‘kaangaliyeni’. Na haswa wa Kimijikenra walinipa na historiya-simulizi ya namna mji wa Kaloleni uliyoko Wilaya ya Kilifi ulivokuja kwitwa kwa maana hii. Twaelewa kuwako na maelezo ya aina hii kwa sababu neno ‘kaloleni’ laṭokana na neno ‘lola’ kwa maana ya ‘kuona, kwangaliya’ na wingi wake ni ‘kaangaliyeni’ lakini uṭafitiṣ wetu haukukubali fasili hii.

Nadhari yetu ilivutwa na mji katika Wilaya ya Tana River unaoitwa Galole. Mshawasha wetu ni /k/ katika Kiswahili huweza kugeuka na kuwa /g/ kwa mfano katika maneno /kiza/, /keṭe/ huṭamkwa piya /giza/ na /geṭe/ kimṭawaliya. Nilipowauliza wasailiwa wangu wa Kipokomo kuhusu maana ya ‘galole’, neno siyo usuli wa mji, walinjibu kuwa kwa Kiborana na Kipokomo humaanisha ‘mkono wa m^ho’. Na nilipowauliza kuhusu wanauwitaje ‘m^ho’ wakanijibu kuwa huitwa ‘chana’, ‘galana’ ‘tsana’, na mchirizi ‘stream’ unaoingiya m^ho mkubwa huitwa ‘lalo’ ambapo kwa Kimijikenra ‘lalo’ lamaanisha ‘kijiji’ (Mgombato, 2004). Katika fonolojiya hili laelezwa kuwa mfanyiko wa ‘metathesis’ (Campbell, 1998) yaani kuhamishwa sauti wakaṭi wa kuṭamkwa kwake, ya mbele ikaja nyuma na nyuma ikaja mbele. Kwa mfano, katika maneno ‘kibiriti/kiribiti’, ‘huruma/ruhuma’. Na tukilichukuwa kuwa laṭokana na ‘lola’ basi lawafiki na maana ya Kiswahili kumaanisha ‘kuoga’ ambapo twaikuta dhana ya ‘maji’ ipo hapo. Kwa kushikanisha maelezo ya Kipokomo na Kiswahili kuhusu toponimi ‘Kaloleni’ tuṭaona inahusu mchirizi wa maji (kijit^ho). Kuṭokana na maelezo hayo twaweza kukatikiwa kuwa ‘kaloleni’ ina maana ya ‘mahali kwenye m^ho mdogo’ hivo kukubaliyana na ṭasnifu ya kimaumbile.

M^haa ambao suala la m^ho lapatikana katika Mambasa ni ule unaoitwa Miyuchi uliyoko katika maeneo ya Mishomoroni. Katika lugha nyengine za Kibantu ‘m^ho’ huitwa ‘oroche’ (Kikisii), ‘usi’

(Kikamba), na ‘oluchi’ (Kiluhya). Tuṭaona kuwa majina yoṭṭhe matatu yanafanana na jina la mṭ^haa huwo wa Mambasa, Miyuchi. Pengine siku za nyuma, au mpaka leo, kuna mṭ^ho wa msimu wa mvuwa uliyokuwa ukielekeza baharini kwa upanre huwo. Katika sehemu ya Mikinrani magharibi ya Mambasa piya pana mahali paitwa Jit^honi. Niliarifiwa ni mahali padogo ambapo maji hayakupwi na ni karibu sana na Rabai; wat^hu huvuka kila siku kuja kufanya kazi sehemu za Changamwe na kurudi makwao jiyoni. Neno hili ‘t^honi’ twalipata ṭena katika mṭ^haa unaoitwa Liwat^honi. Kulingana na Sacleux ukurasa wa 435 ‘liwa’ katika Kimviṭa na Kiyamu ni ‘mashamba’ yanayolimwa nafaka na maboga. Kuṭokana na maelezo haya Liwat^honi/liwa + t^honi/ ni mashamba ya mṭ^honi (pahali pasipokosekana maji katika bahari). Na Mt^hongwe nayo ni majina mawili kushikanishwa /mṭ^ho + ngwe/. Kulingana na wa Mutiso (2005: 179) wakaṭi alipokuwa akiyelezeza ‘ngwe’ katika *Utendi wa Hamziya* alisema ni ‘kina kirefu’ hivo tuṭaona kwamba mahali ulipo mṭ^haa huu ni karibu na bahari ya Bandari ya Kilinrini ambayo humaanisha ‘mṭ^ho wenye kina kirefu’.

v) Ingilani

Wakaṭi wa kuuliza kwetu kuhusu maana ya jina hili au usuli wake baadhi ya wasailiwa walitwambiya yaṭokana na jina ‘England’ (Wingereza) au ‘ingiyeni’. Shauku yetu ikapatwa na neno la Kibaluha ‘ing’ani/eng’ani’ lenye maana ya ‘shimo’ na kuna wengine walitwambiya ni ‘kaburi’. Waliweza kuṭafautisha ‘ing’ani’ ambalo ni shimo niya haswa ni kufukiwa maiṭi na ‘eshirindwa’ ni shimo ambalo ṭayari ashafukiwa maiṭi. Lakini katika Kiswahili yaweza kuwa ni shimo ‘depression’ kama tulivosema katika K^hongoweya. Ing’ani na Ingilani yaweza kuwa ni neno moja kwa sababu /l/ imepachikwa na hili lapatikana katika Kiswahili ‘kulota’ na ‘kuota’ zoṭṭhe ni ‘to dream’. Na ithibaṭi ni kwamba mandhari ya ardhi ya mṭ^haa huu yaṭakwambiya kuwa ni shimo kwa sababu ukiṭoka Majestic Cinema kwenza Jamaṭini washuka kilima na ukiṭoka Barka Restaurant kuja Island Dishes piya washuka kilima na Ingilani iko chini shimoni.

vi) Mviṭa, Mvita, Mambasa, na Kisauni

Tumekusanya majina haya matatu pamoja kwa sababu yoṭṭhe yana maelezo mamoya kuhusu nyusuli zake. Kisauni ni mṭ^haa mkubwa uliyoko kaskazini

ukishavuka Ḍaraja la Nyali. Nawo Mviṭa/Mvita ni mṭ^haa uliyoko magharibi ya kisiwa cha Mambasa na ni jina la Eneobunge. Mambasa ni jina la kisiwa chenye mbali ya kuwa ni jina la Wilaya. Muyaka na wasailiwa nyanjani wametaja kuwa Mviṭa ni kati ya majina ya kale ya Mambasa. Picha tulizoziyona katika Makumbusho ya Fort Jesus zinazo jina hili Mambasa japo limeandikwa Mombas(z)a.

Usuli tuliyoukata nyanjani umetweleza kuwa Mambasa ni ‘mambo sasa’, ‘min bas’ (kutoka kwenye shida), ‘manbas’. Mviṭa nayo wengine wametweleza kuwa ‘mji wa vita’ ‘mji wa nt^ha’ (mji wa ncha), ‘mshale na nt^ha’ (mshale na ncha kuṭokana na Kikale ‘mvi’ ni ‘mshale’). Sacleux ametaja piya ‘uvi’ ni mvi nyele nyeupe, mdudu nyigu, na mlango. Kisauni nayo tuliyambiwa ni ‘kilifi/kisasi kisauni’, ‘kisa cha wahuni’. Fasili zoṭṭhe hizi hazikubaliyani na ṭaraṭibu za uṭaṭiṭi wetu kama tunavoeleza hapa chini.

vi).1 Mviṭa au Mvita? Wamitila (1999) akiyangaziya mas’ala ya kifasihi anaeleza kuwa neno hili ‘mvita’ laweza kuwa na maana ya ‘mapambano’, na, akimrejeleza Sharifa Zawawi, anasema ‘vita’ inaweza kumaanisha ‘maisha’ kwa kuchukuwa maana ya Kilatini. Wazee tuliyowaomba kutweleza maana ya jina ‘mvita’ walilitamka /mviṭa/ na maelezo yao yakawa ni ‘mji wa vita’. Uchanganuzi wetu kuhusu jina hili /mviṭa/ kuṭamkika wengine (ili kusikiya namna inavotamkwa angaliya video ya Hiistoriya) na kweleza wengine sisi tuliliyona lina mushkili.

a) Mviṭa ni /mvi + ṭa/: Katika mofolojia iko mbinu ya kushikanisha nomino mbili kutengeza nomino moja kama ilivodhihiri kwa wasailiwa wetu. Kwa mfano, /msumeno/ inaṭokana na /msu/ ni upanga kikale na /meno/ ‘teeth’, hivo ni ‘upanga wenye meno’. Hivo basi, mviṭa ni mshikamano wa majina mawili /mvi + ṭa/.

b) /mvi/ ni /mu + vi/: Katika Kiswahili, ngeli ya binadamu, mti, na baadhi ya vitu inawakilishwa na mofimu /mu-/ au /m-/. Tunaweza kusema /mu-tu, m-tu/, /mu-ti, m-ti/, /mu-kono, m-kono/, kwa hivo, /mvi/ tunaweza kusema ni /mu-vi/. Tukichukuwa /mu-vi/ na kufuwatiliya usawe tuloeleza katika Kavani tutaona /v/ inageuka na kuwa /w/, hivo tunapata /muwi/, ambalo ni sawa na /mji/ katika Kisanifu. Kwa mīntarafu hii, tuṭakubali maneno aloyasikiya Sacleux kwamba mviṭa ni ‘muwi wa

vita' kwa maana ya 'mji wa vita' japokuwa mwenyewe alikataa fasili hii (Sacleux, 1939:632) nasi ni hali kadhalika. Katika Kimviṭa /mu-vi/ imedonroshwa /-u-/ na kuwa /mvi/ kama tulivoeleza awali kuhusu kiyambishi cha ngeli hii.

c) Vita ni /viha/: Katika Fonolojiya sauṭi yenye kuleta ṭafauṭi ya maana katika maneno huwa na umuhimu wa kifonimu. Kwa mfano, tukiṭamka /kaa/ twamaanisha 'kuketi chini' na tukiṭamka na mpumuwo /k^haa/ ina maana ya 'mnyama wa baharini'. Vilevile, tukisema /t^haa/ twamaanisha 'mkoba wa kutiliya vifaa va uvuvi' na tukisema /ṭaa/ twamaanisha 'bulb' ya kuangaziya chumba. Kwa hivo sauṭi /t/ ya ufizini inaleta maana nyengine na sauṭi /ṭ/ ya nyuma ya meno ya juu na kwa sababu hiyo /k/, /k^h/, /t/, /t^h/, na /ṭ/ ni fonimu. Hivo basi majina haya mawili 'Mviṭa' na 'Mvita' kwa ṭafauṭi ya kuṭamkwa kwake ṭaleta ṭafauṭi ya maana ya majina hayo na nyusuli zao.

Kwamba ṭafauṭi ya kuṭamka husababisha ṭafauṭi ya maana sasa tweleza maana za sauṭi /t/ na /ṭ/ katika majina hayo mawili. Tukianza na /t/ tuṭaona kuwa inaafikiyana na maelezo kuwa 'mvita' ni 'mji wa vita'. Kusema hivo ni kwamba /vita/ ile /t/ ni ya ufizini na sauṭi hii hii twaipata kuwa ni /h/ katika Kimijikenra. Kwa mfano:

Kimijikenra	Kimviṭa	NKisanifu	
/viha/	/vita/	/vita/	'war/battle'
/muho/	/m ^h o/	/mto/	'river'
/muhi/	/mti/	/mti/	'tree'
/muhu/	/m ^h u/	/mtu/	'person'
/muhupu/	/mtupu/	/mtupu/	'empty'

Katika mifano hiyo tuṭaona kwamba /t/ ya Kisanifu na Kimviṭa inaṭamkwa /h/ katika maneno ya Kimijikenra. Kwa mfano /mti/ 'tree' kwa Kimviṭa na Kisanifu yaṭamkwa 'muhi' kwa Kimijikenra.

d) /ts/ ni /ṭ/ na /s/: Tunapokuja katika /ṭ/ ya nyuma ya meno ya juu katika Kimviṭa kisawe chake kinaṭamkwa katika maneno yaliyo na /ts/ katika Kimijikenra. Kwa mfano:

Kimijikenra	Kimviṭa	Kisanifu
-------------	---------	----------

/mtsanga/	/mṭanga/	/mchanga/	'soil/sand'
/tsana/	/ṭana/	/chana/	'to comb'
/tsaha/	/ṭ ^h awa/	/chhawa/	'louse'
/mutsi/	/muṭi/	/mchi/	'pistle'
/mutsi/	/mṭi/	/mchana/	'day'
/tsalafu/	/siyafu/	/siyafu/	'black ant'
/tsahu/	/satu/	/chatu/	'big snake'

Katika mifano hiyo tuṭaona kuwa /ts/ ya Kimijikenra huwa /ṭ/, /s/ katika Kimviṭa. Katika Kisanifu hugeuka na kuwa /ch/ na mara nyengine hugeuka /s/ mfano, /tsana/ husemwa /ṭana/ Kimviṭa na /chana/ 'to comb' Kisanifu. Sauṭi hii /ts/ ya Kimijikenra ni /ṭ/ katika Kimviṭa yamesemwa piya na William Taylor (1891). Ni kweli kuwa /tsa/ katika Kimijikenra piya ina maana ya /n^ha/ Kimviṭa na /ncha/ Kisanifu kwa maana ya 'sharp point'. Lakini wasailiwa wetu jina Mviṭa walikuwa wakiṭamka /mviṭa/ na wala *si* /mviṭ^ha/ yenye mpumuwo ambayo ingelea maana ya 'mji wenye ncha'.

e) /tsaka/, /ṭaka/ ni msitu: Tukishaona kwamba ṭafauṭi za kuṭamka zinaonekana wazi sasa tuje kwenye uṭafauṭishaji maana kuṭokana na uṭamkaji ambayo nriyo shughuli ya Fonolojiya. Tukumbuke tu kuwa /mviṭa/ ni maneno mawili /mvi + ṭa/ na /ṭ/ ya Kimviṭa yatamkwa /ts/ katika Kimijikenra.

Tukiregeleya Kimijikenra tuṭakwenraona kuwa /tsaka/ ina maana ya 'msitu'. Twangaliye neno 'msitu' kuṭoka lugha nyengine za karibu huitwaje:

/tsaka/	Kimijikenra
/tsaha/	Kingazija
/ṭaka/	Kimviṭa
/ishaka/	Kiṭ ^h ikuu
/itsaka/	Kitaita
/badda/	Kipokomo
/katheka/	Kikamba
/mūtitū/	Kikikuyu

/esichaha/ Kibaluhya

/osnet/ Kipsigis

/chaka/ Kisanifu

Katika mifano hii, tuṭaona /tsaka/ yenye maana ya ‘msitu’ sauti /ts/ inapatikana katika Kimviṭa, Kingazija na Kisanifu kuṭokana na mageuko yake kama tulivokwishakusema awali. Aidhan, ufafanuzi niliyoupata nyanjani kuhusu ‘shaka’ ni ‘msitu mdogo wa mik^hoko uliyojitenga kidogo na bara ambao umezungukwa na maji koṭ^he’; ni ṭafauṭi na Kisanifu na Kitaita hurejeleza ‘thicket/bush’. Tumeona kuwa maneno yoṭ^he, juu ya ṭafauṭi za uṭamkaji kama Kipokomo na Kipsigis, yanamaanisha ‘msitu’. Kuṭamkwa /tsaka, tsaha, ṭaka/ ni maana moja ya msitu kwa sababu mageuko ya /h/ kuwa /k/ na kinyumewe katika Kingazija, Kimijikenra na Kiswahili asiliya tuṭaona yanapatikana katika maneno /kondoo, hondoo/ ‘sheep’ na /konde, honde/ ‘kijishamba’. Tukumbuke piya, Ras Ṭaka (ambayo ni Maḍobini) imekabiliyana na Nyali na K^hongoweya ambayo tumesema yamaanisha msitu mkubwa. Sasa basi /mvi + ṭa/ tutaipata kwa kusema kuwa paliṭokeya udonroshaji wa silabi ya mwisho tukabakiwa na /ṭa/ katika jina /mviṭa/. Kuṭokana na uchanganuzi huu twaweza kusema, kwa hivyo, /tsa/ na /ṭa/ ni ‘msitu’. Hatimaye, /mviṭa/ kwa namna wanavoṭamka wenye lugha ya Kiswahili asiliya ni ‘mji wa msitu’ na wala si ‘mji wa vita’ kama ilivozoweleka. Uṭarajibu wa uṭafiti wetu umetanguwa dhana ya kuṭamka jina la mji huu vengine na kweleza usuli wake kivengine.

vi).2 Mambasa ni Mambasah? Yaonekana Mambasa yaweza kuṭokana na Mambasaha /mamba + tsaha/ na ukarekodiwa kama /mambasah/. Dalili ya udonroshaji wa /ha/ wapatikana katika uwandishi wa /mambasa/ kwa Kiyarabu (ممباسة) /mambasah/, yenye ‘ṭa marbuṭah’ ambayo huṭamkwa ‘h’ ukikoma wakaṭi wa kusema. Ushahidi huu uko katika pesa zilizokuwa zikitumika Afrika Mashariki 1888 B.K / 1306 B.H (Numista, 2021).

Kuṭokana na maelezo ya hapo juu tunaweza kusema basi Mambasa piya ni mshikamano wa majina mawili /mamba + sa/ yenye maana ya ‘mwamba/mamba wa msitu’. Jamii ya Kikamba huuwita mji huu /mwambatsa/ na ya Kidawida huuwita /mambasa/ (CASAS, 2012: 12). /mwamba/ na /mamba/ ni moja kwa sababu katika Kiswahili

asiliya pahali penye jiwe gumu hupaita /mwamba/ na mnyama wa m^honi ‘crocodile’ humwita /mwamba/ au /mamba/ pengine kuṭokana na ngozi yake ngumu. Piya Mwambasa kuwa Mambasa, uko mfanyiko huu katika lafudhi (idiolect) ya wat^hu kusema ‘Namambiya’ badala ya ‘Namwambiya’. Hivo basi twaweza kusema kiasiliya Mambasa, Mambasah, Mwambatsa, Mwambasa ni alomofu za Mwambasa.

vi).3 Kisauni ni Kiṭaruni: Baada ya kuwona /ts/ ya Kimijikenra ni /ṭ/ au /s/ kwa Kimviṭa tunaweza sasa kusema haṭa /kisauni/ ni /kisauni/, /kiṭauni/. Kisauni inaṭokana na jina ‘kiṭaruni’ Kimviṭa kwa maana ya kijishamba kijidogo chenye kulimwa mazao machache ya kukidhi haja. Kiṭaru tunaweza kwigawanya kimofu /ki- + -ṭa- + -r- + -u/ ikawa /ki- / ni kiyambishi ngeli cha udogo (7/8), /-ṭa-/ mzizi wa nomino msitu kama tulivosema awali, /-r-/ kwa Kibantu ina maana ya ukubwa (kwa mfano, katika maneno /mkuru/, /shikiro/, /pura/, /guru/ ambapo tukiidonrosha /r/ maneno hayo yatakuwa /mkuu/, /shikio/, /pua/, /guu/), na /-u/ ni kiishiyo. Hivo, tumeona kuwa /ṭa/ imegeuka kuwa /sa/ katika Kisauni ambayo tulisema ni msitu na /ru/ ni ukubwa kwa hivyo ‘msitu mkubwa’ (yaweza kunasibishwa na Ṭaru mji uliyoko 80km kutoka Mambasa) lakini maana imegeuka sasa kiṭaru kumaanisha kijishamba kwa kwingiliwa na /ki/ ya udogo. Tukidonrosha /-ni/ ambayo tumesema ni mofimu ya mahali halafu katika /kiṭaru/ tukidonrosha /r/ tutapata /kiṭau/. Tuliwauliza wasailiwa wetu kuhusu jina la sehemu ya Kiṭau iliyoko Wilaya ya Lamu na sifa za sehemu hiyo tuliyelezewa ni sehemu iliyoko mkabala na kisiwa cha Amu ambako nriko kwenye mashamba ya wat^hu wa Amu na Shella; na kila aliyeshi Mambasa siku za kuishi, ajuwa kwamba Kisauni mpaka leo yaitwa ‘shamba’ na wat^hu wa ‘mjini’ (kisiwani).

vi).4 Mambasa au Mombasa? Swali laweza kuzuka basi ikiwa ni Mambasa/Mwambasa kefu Mombasa? Kwanza tujue kuwa wananchi wa Mkowa wa Pwani ambawo ni wa makamu ya miyaka 50 na kwenreleya huuwita mji huu Mambasa. Zaidi, ni Profesa Rocha Chimera, mwalimu mzee wangu, mara zoṭ^he ninazozungumza naye mpaka sasa, huutaja mji huu Mambasa, juu ya usomi wake. Hivo basi, Mombasa yaweza kuwa yaṭokana na masikizi ya mwandishi wa jina asiliya la Mwambasa kama ilivorekodiwa Mwali ya

Comoro kuwa Moëli kama tulivotaja katika maelezo ya Nyali. Au, pengine walirekodi, kwa samahani (Taylor, 1891: Dibaji), lafudhi ya mtu fulani kwa sababu kuna wasemaji pwekepweke wanaosema ‘monyewe’ badala ya ‘mwenyewe’ katika lugha ya kikawaida mjini Mambasa.

Tumeona katika sehemu hii kuwa nyusuli za toponimi za mit^haa ilitegemeya zaidi vitu vinavoonekana dhahiri va kimaumbile. Piya tumeona kuna tafauti ya utamkaji wa majina ya mit^haa hiyo kwa Kiswahili asiliya na Kisanifu ambacho hakikuhifadhi sauti hizi katika haji yake. Tafauti hizo za kutamka jina zimetupa ufunuwo wa maana tafauti ya majina haya. Alakulihali, tumebayanisha na kuthibitisha kuwa etimolojiya ya toponimi za mit^haa ya kale ya Mambasa ina miyonroko ya kutokana na mazingira na maumbile ya mahali hapo.

HIJIMISHO

Lengo k^huu la makala haya lilikuwa kutowa maelezo ya usuli wa toponimi ya baadhi ya mit^haa ya Mambasa. Kwa kutumiya utaratibu wa kuchunguza toponimi kietimolojiya na kutumiya Utaratibu wa Isimu Mapisi tumeweza kuchanganuwa nyusuli za majina hayo. Sababu ni kwamba dhana iliyojidhihirisha wakati wa utafiti wetu tulikuta wasailiwa wana maoni tafauti tafauti kuhusu asili ya majina ya mit^haa hii. Tulichaguwa wazee wa miyaka 50 na zaidi ili kupata data ya kimsingi kuhusu utamkaji na fasili za maana ya miji hiyo. Tuliyoona sampuli ya wasailiwa hawa nriyo shahikifu kwa kucheleya kwathiriwa na Kisanifu ambacho hakikuhifadhi sauti zote za Kiswahili asiliya. Japo mas’ala ya kiisimu-mapisi yana kiwango cha udhahanifu lakini tuliweza kupunguza athari hii kwa kurejelewa maandiko yaliyoko yenye maelezo ya toponimi hizi.

Kutokana na Utaratibu wa Ulinganisho wa visawe kutoka lugha kadhaa zinazokurubiyana na Kiswahili: Kimijikenra, Kipokomo, Kingazija, na kwa uchache lugha za Kibantu za bara ya Kenya tumeweza kubainisha kuwa, mwanzo, lugha hizi zina uhusiano katika ngazi za kifonolojiya, kimofolojiya, na kisemantiki. Pili, athari za kisemantiki piya zimedhihirika katika lugha tulizochanganuliwa data yetu na hivo kusakinisha madhumuni yetu kwamba maana za toponimi za

mit^haa ya kale ya Mambasa zaokana na maumbile ya mazingira sawiya katika lugha nyengine za Kibantu: Ganjoni, Kaloleni kutoka Mambasa, na Kiganjo, Galole, huko Nyeri, Tana River kimtawaliya. Aidhan, tumefunukiwa kwamba tafauti za kimaamshi ya sauti na mageuko yake katika matumizi huleta tafauti za nyusuli za majina ya mit^haa ya kale ya Mambasa, kwa mfano, Mvita, K^hongoweya, Mwambasa; sauti /t/ ya Kiswahili asiliya imefafutisha usuli na maana ya jina la mji huu. Tumefunukiwa piya katika utafiti huu kwamba mit^haa ya hivi karibuni imepata toponimi zake kutokana na mazingira ya kukurubiyana na jengo (Ngomeni), matukiyo (Baghani), maenreleo mapya katika mji (Kavani), majenzi ya nyumba kimpangiliyo (Majengo), au, ni hisiya za mpaji jina (Kereketi). Makala haya yameleta wazo jipya kuhusu kujenga dhana katika mas’ala ya kitamaduni, kimapisi, kiisimu, na chimbo za mji wa Mambasa. Kuhusu wazo hili twaweza kusema nini kuhusu toponimi za miji mengine katika Mkowa wa Pwani au Kenya nzima kwa faida ya mapisi ya jamii zetu? Je, utafiti wetu umefunuwa milango ipi ya t^hafiti za usuli wa Waswahili? Hatimaye, toponimi hizi zawezaje kugeuzwa kuwa bidhaa za kiutalii ili zivutiye utalii kutembelewa miji hii?

SHUKURANI

Nawashukuru ghaya wat^hu wot^he walonisaidiya wakati wa matayarisho ya makala haya wakiwamo Prof. Rocha Chimerah, PU; Prof. Issa Mwamzandi, UoK; Dkt. Vifu Makoti, MKSU; Dkt. Hamisi Babusa, KU; Dkt. Kalandar Kamalkhan, TUM; Athman Hussein, Mohamed Mwenje, Khalid Kitito, Saadu Hashim, na Mbarak Abdulkadir wote wa NMK; Washairi Hassan Morowa na Abdilatif Abdalla; na Wanafunzi wangu wot^he, kwao wao nawaunukiya makala haya.

MAREJELEO

- Abdulaziz, M. H. (1979). *Muyaka: 19th century Swahili popular poetry*. Kenya Literature Bureau.
- Antilla, R. (1989). *Historical and comparative linguistics*. John Benjamins Publishing Company.

- Bynon, T. (1977). *Historical linguistics*. Cambridge University Press.
- Campbell, L. (1998). *Historical linguistics: An introduction*. Edinburgh University Press.
- Centre for Advanced Studies of African Society, (2012). *A unified orthography for Bantu languages of Kenya*. Monograph no. 249.
- Helander, K. R. (h.t.). Renaming indigenous toponymy in official use in light of contact onomastic theories. Sami University College, Norway.
- Hiistoriya, (2020, Jul 12). Who are the Swahili? [video file]. Imetolewa <https://www.youtube.com/watch?v=pghUezn9FE4>
- Karama, M. R. (2021, June). Kugeuza ɗira ya toponimi ya 'Swahili'. *The University of Kabianga Newsletter* 1(5), 8-9.
- Kindy, H. (1972). *Life and politics in Mombasa*. East African Publishing House.
- Krapf, L. (1882). *A dictionary of Suahili language*. Trubner & Co.
- Kresse, K. (2007). *Philosophising in Mombasa: Knowledge, Islam and intellectual practice on the Swahili coast*. Edinburgh University Press.
- Makoti, V. S. (2007). Digo anthroponymes: Meaning and significance. *Maarifa: A Journal of Humanities and Social Sciences* 2 (1) 18-28.
- Mazrui, A. A. (2012). *What's in a name?: European imperialism and the re-naming of Africa*. Kandi ya A. Mazrui, State University of New York at Binghamton, New York.
- Mindat.org. (2021, June). *Ras Iwetine, Mombasa, Kenya*. Iisomwa kutoka <https://www.mindat.org/feature-196036.html>.
- Mohamed, M. A. (2001). *Modern Swahili grammar*. East African Educational Publishers.
- Mohamed, S. A. (2001). *Babu alipofufuka*. Jomo Kenyatta Foundation.
- wa Mutiso, K. (2005). *Utenzi wa Hamziyya*. TUKI.
- Mutua, M. (2021, June 20) It's time to decolonise Kinyaa. *Nation.Africa*. Iisomwa kutoka <https://nation.africa/kenya/blogs-opinion/opinion/it-s-time-to-decolonise-kinyaa-3443516>
- Mwalonya, J., Nicolle, A., Nicolle, S. & Zimbu, J. (2004) *Mgombato: Digo-English-Swahili dictionary*. Bible Translation Literacy.
- Numista, (2021, June 2). IBEA coinage. Iisomwa kutoka <https://en.numista.com/catalogue/pieces8981.html>
- Nurse, D. & Spear, T. (1985). *The Swahili: Reconstructing the history and language of an African society 800-1500*. University of Pennsylvania Press.
- Nzasu, J. & Odongo, W. (2014). *Our county: Mombasa*. Oxford University Press.
- Owino, S. (2019, October 27). What's in a name? Take heed in these legal views, implications. *Kenyan Digest*. <https://kenyandigest.com/whats-in-a-name-take-heed-in-these-legal-views-implications/>
- Rose-Redwood, R., Alderman, D. & Azaryahu, M. (2010). Geographies of toponymic inscription: New directions in critical place-names studies. *Progress in Human Geography* 34(4), 453-470.
- Sacleux, C. S. (1939). *Dictionnaire Swahili-Francais*. Institut d' Ethnologie.
- Stigand, C. H. (1915). *A grammar of dialectic changes in the Kiswahili language*. Cambridge University Press.
- Taylor, W. E. (1891). *African aphorisms*. Society for Promoting Christian Knowledge.
- Tent, J. & Slatyer, H. (2009). Naming places on the Southland: European place-naming practices from 1606 to 1803. *Australian Historical Studies* 40(1), 5-31.
- Tent, J. (2015). Approaches to research in toponymy. *Names* 63(2), 65-

74. <https://doi.org/10.1179/0027773814z.000000000103> .

Walsh, M. T. (2003). Hunter-gatherers in the hinterland of Mombasa: Notes on the Maumba of Chonyi and related traditions. *Notes*.

Wamitila, K. W. (1999). What's in a name: Towards literary onomastics in Kiswahili literature. *AAP 60*, 35-44.

Wanjiru, M. W. & Matsubara, K. (2017). Street naming and the decolonisation of the urban landscape in post-colonial Nairobi. *Journal of Cultural Geography 34*(1), 1-23.
<https://doi.org/10.1080/08873631.2016.1203518>.